

Szovák Kornél

Monachorum pater ac dux

A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon

Az első megtelepedők eszmevilága

Ugyan az István király alakja köré fonódott szent hagyomány a 11. század végére elhomályosította az egyházszerző uralkodó atyjának, Gézának a térítésben játszott történelmi szerepét, annyit azonban mégis fenntartott vele kapcsolatban, hogy fiát ő neveltette kisgyermek korától a keresztény hitben és ő hívott országába térítőpapokat.¹ Más forrásokból azt is tudjuk, hogy a korai térítést szervező és irányító Brúnó püspök korábban az ősi hagyományokat őrző Sankt Gallen monostorának szerzetese volt, s munkatársai és térítő utódai között egyaránt jelentős szerep jutott olyan egyháziaknak, akik életének Szent Benedek Regulája adott formát és keretet. A térítés és hithirdetés munkáját Brúnó püspök térítőpapjaitól István idejében átvevő Szent Adalbert-tanítványok is Géza hívásának tettek eleget, s telepedtek meg 996 táján a nagyfejedelem által Nyugat-Magyarországon kijelölt helyen, melyet választott védőszentjükről később Szent Márton hegyének neveztek.²

István király idején a bencés Regula követése a szerzetesi életmódnak, ha nem is éppen kizárólagos, de kétségkívül a legelterjedtebb formája volt, mely sikeresen szorította háttérbe a kontinens területén az ír-inzuláris és keleti szerzetesség számos formájának jelentőségét. Eme siker egyik legfontosabb tényezője a Szent Benedek alkotta szabályok rugalmassága volt, mely a mindenkori környezethez alkalmazkodva lehetővé tette használatukat a korabeli Európa számos vidékén. A szabálykönyv értelmében az apát vezetésével az egyes monostorok egymástól függetlenül élték mindennapi életüket, nem alkottak a szó jogi értelmében rendi szervezetet. Nem kisebb a jelentősége annak a körülménynek sem, hogy ennek folytán a bencés szerzetesek fenntartások nélkül illeszkedtek be a frank-római episzkopális egyházszervezetbe, elfogadván maguk fölött nem csak a püspök joghatóságát, de a magánalapítók tulajdonosi jogait is.³ Ez utóbbi körülményből kifolyólag ugyan a 9. század végére nem kevés válságtünet mutatkozott a szerzetesi fegyelem területén, a bajokat azonban a nagy szerzetesi központokban kibontakozó reformmozgalmaknak rövidesen sikerült orvosolnia, s a szerzetesség erkölcsileg megújulva léphetett át az új évezredbe.

Az első magyarországi monostorok megalapítása időben történetesen egybeesett a szerzetesi reform számos olyan irányzatának kibontakozásával, melyek közül a történeti érdeklődés középpontjába nyomós okok folytán a gregoriánus egyházreformnak is példát adó clunyi szellemiség került. Emiatt korábban szinte egyöntetű volt a történészek véleménye abban a kérdésben, hogy a magyarság közé érkező bencések a monostorok világiaktól való függetlenítésére törekvő, a *stabilitas loci*t hirdető s a liturgikus formákat központba helyező clunyi reformirányzat követői voltak. Csóka J. Lajos azonban máig alapvető tanulmányban mutatott rá, hogy a jelek szerint az első bencések a lotharingiai-gorzei ideálokat tartották szem előtt, melyek nem emeltek kifogást a monostorok világiaktól való függése ellen, ugyanakkor missziós-pasztorációs célokat tűztek maguk elé. Ez utóbbi irányzat képviselői a magdeburgi érsekség missziós központjából hozták magukkal a kárpát-medencei kihívásoknak és körülményeknek is jobban megfelelő új eszmeiséget. Szent Adalbert ugyanakkor különös

¹ Gerics 1995a, 71.

² Koszta 1988, 153–207.

³ Southern 1987, 264–294.

vonzalmat érzett az Itáliában kibontakozott görög veretű aszkétikus szerzetesi mozgalom iránt, melynek eszméit a római Szent Elek és Bonifác aventinusi monostorának szerzeteseként szívhatta magába. A missziós tudat és az aszkétikus eszmevilág ilyen gyökerekből válhattak a korai magyar szerzetesség meghatározó elemeivé.⁴

A ma ismert formájában ugyan 14. századi, de korabeli forrásokra visszavezethető Nagyobb Gellért-legenda részletesen beszámol arról, hogy a csanádi térítés és egyházszerzés nagy munkájához a főhős Pécsvárad, Zalavár, Bakonybél és Pannonhalma monostoraiból kapott munkatársakat.⁵ Eszerint a monostorok 1030 körül már nem annyira a térítésben, mint inkább az utánpótlás nevelésében játszottak kulcsszerepet. Ugyanakkor szerzetesek az 1050-es évekig ott voltak a püspökök oldalán támogatván azok munkáját, a székesegyházak mellett létrejött dómmonostorokban közös életet éltek a püspök felügyelete alá tartozó világi papsággal.⁶ Ebben az időszakban a szerzetesek támogatására a püspökök annál biztosabban számíthattak, mivel maguk is legtöbbszörre valamely monostorban nyerték el kiképzésüket, többségükben szerzetesek is lettek, mielőtt a püspöki székre emelkedtek volna, vagyis a korai magyar hierarchia erősen monasztikus összetételt és jelleget mutatott e korban. Mindennél beszédesebb példája ennek Boldog Mór esete, akit az *Annales Posonienses* évbejegyzése szerint 1036-ban István király püspökké nevezett ki,⁷ s aki azután túlélvén a pogánylázadást vélhetőleg I. András királyavató szertartásának egyik kulcsszereplője lett, s még az 1060-as években is Pécs főpapja volt. Róla történetesen megtudható az általa írt legendából, hogy pályáját a pannonhalmi monostorban *puer scolasticus*ként kezdte, majd szerzetes és végül apát is lett.⁸ A szerzetesek kezdetben bajornémet származásúak voltak, a század közepétől azonban franciák vették át a vezetést a magyar főpapság körében, s ez bizonyosan a monasztikus életre is kihatással volt. Boldog Mór esete azonban azt példázza, hogy kezdettől fogva a monostorokban ott nevelkedtek magyarok is idegen eredetű magisztereik vezetése alatt. Műveltségüket és eszményeiket komor monostori szellemiség hatotta át, önértelmezésük szerint a szerzetesek a világ bűneiért vezekeltek, s az általuk írott irodalmi alkotások, főleg szentek életét feldolgozó legendák legfőbb célja az volt, hogy olvasóikban felkeltsék a végítélettől való félelmet, a *timor Dei*t, s ezáltal ösztönözzenek megtisztulásra egy olyan társadalmat, melynek mindennapjaihoz hozzátartozott a nyers és irgalmatlan érdekérvényesítés. Mi sem állt távolabb ettől a műveltségeszmenytől, mint a 12. században virágjába szökkenő arisztoteliánus dialektika. Szent Gellért teológiai művének antidialektikus gondolatfűzése, a 11. század végén Pannonhalmán megtalálható könyvek tematikája és a Boldog Mór által írt legenda aszkétikus eszmevilága egyaránt arra vallanak, hogy a Gorze és Itália szerzetesi reformeszméit Magyarországra átplántáló első nemzedék munkája bőséges termést hozott.⁹

A keresztény királyság korai századainak egyháztörténetét mi sem jellemezhetné jobban, mint az az összhang, mely a világi társadalom vallási igényei és a bencés szerzetesség kínálta és nyújtotta, szemképráztató, mégis az állandóság élményvilágát célzó liturgikus formák között fennállt. Amikor ez az összhang a 13. század első felében a társadalom átrendeződése miatt megbomlott, ez óhatatlanul a bencés szerzetesség lassú, de folyamatos térvészésének a kezdetét jelentette. A válságtüneteket a korabeliek is pontosan érzékelték, ezért a pápák reformrendeleteket bocsátottak ki, az apátok pedig a monostorok jogi és anyagi viszonyainak rendezésével törekedtek alapot biztosítani a spirituális megújulásnak, s a

⁴ Csóka 1942, 141–176.

⁵ SRH II. 493: ...*ad imperium regis congregati sunt monachi de diversis regni monasteriis, de Waradino duo, ... de Zaladino duo, ... de Beel duo, ... de monte Pannonie 4^{or}.*

⁶ Koszta 1996, 67–81.

⁷ SRH I. 125.

⁸ SRH II. 357–361.

⁹ Kühár 1936, 41–68; Rónay 1941, 325–431.

nagyformátumú uralkodó rendszerint támogatták törekvéseiket.¹⁰ A középkor mindhárom utolsó százada fel tudott mutatni egy-egy heroikus, többnyire nem is sikertelen kísérletet, mely a rendi élet és a szerzetesi fegyelem megreformálására irányult, s ami lehetővé tette, hogy számban ugyan erősen megfogyatkozottan, de mégiscsak túlélje a bencés rend a török pusztítás és a reformáció együttes hatását.¹¹ Az azonban vitathatatlan, hogy a Géza fejedelem elindította keresztény térítés s István király egyházszervezése, valamint III. Béla ciszterci monostoralapításai közti két évszázadban a bencés életforma meghatározó jelentőséggel bírt a magyar társadalom életében. Az első két század során a bencés szerzetesség egyrészt annak köszönhetette virágzását, hogy a megtelepedés idején az első szerzetesek az aszketikus-missziós ideált ültették át Magyarországra, másrészt pedig annak, hogy a magyar társadalom igényeinek a legjobban ez felelt meg. Jelentőségét akkor mérhetjük fel a leginkább, ha szemügyre vesszük az egyes monostorok alapításának egyéni vagy kollektív motívumait és a létrehozott intézmények politikai, társadalmi és vallási funkcióit.

Az alapítólevelek

A legkorábbi monostorok alapítása ugyan egy olyan korba esett, amit a diplomatika és az írástörténet hagyományosan az írásreakció kora gyanánt tart számon, vagyis amikor a hivatali írásbeliség jelentősen háttérbe szorult, ám ha hihetnénk minden szövegnek, amivel a monostoralapítások kérdésében rendelkezünk, összességében véve nem kevés forrás állna rendelkezésünkre. Ezeket az okleveleket – elvileg az alapítók szándéka szerint – a monostoroknak adott kiváltságokról vagy birtokokról, esetleg magáról az alapítás tényéről foglalták írásba, s tartalmuk szerint ennek alapján beszélhetünk kiváltság-, adomány-, illetve alapítólevelekről. A baj csak az, hogy nem minden darab változatlan formában jutott az utókorra, hanem a későbbiekben többé-kevésbé módosították a szövegüket. Fügedi Erik állapította meg, hogy a magyar birtokos réteg viszonyait egészen a 15. századig a szóbeliség jellemezte. Megállapítása szerint a monostoralapítások esetén is inkább csak akkor került sor az írásba foglalásra, ha azt a nemzeti örökösödés rendszere indokolta.¹² Ha pedig eredetileg nem állítottak ki oklevelet, vagy a megírt oklevélben valamelyik kiváltság vagy birtok, mely a későbbiekben vita tárgya lett, nem szerepelt abban, valamilyen indokkal, pl. mert a tatárjárás idején állítólag az eredeti elveszett, a kegyúrnak vagy még inkább a monostor előljárójának, az apátnak gondoskodnia kellett a hiányzó jogbiztosító eszköz pótlásáról. Ezt több féle módon tehette. Először is folyamodhatott a törvényes lehetőséghez, mely az alapító leszármazottainak a közreműködését igényelte volna, s amely éppen azért volt kevésbé járható út, mert a per legtöbbször a magánkegyurak és a monostor lakói között zajlott. Ha netán a királytól igyekeztek új oklevelet kieszközölni, akkor már valamilyen módon igazolni is kellett az alapítás körülményeit és birtokviszonyait is, vagyis ajánlatos volt egy oklevéllel előállni. A nehézséget legtöbbször kevésbé törvényes módon oldották meg, vagy egyszerűen megírták a hiányzó oklevelet (ilyen esetben hamisítvánnyal van dolgunk), vagy egy meglévő oklevél szövegét megváltoztatva beleírták azokat a kiváltságokat és birtokokat, amelyek valamilyen okból eredetileg hiányoztak belőle (ekkor módosított szövegről, ún. *interpolatum*ról beszélünk). Bár egyik utóbbi eset sem minősíthető erkölcsi és jogi tekintetben feddhetetlennek, azt azért ajánlatos szem előtt tartani a vizsgálatuknál, hogy a legtöbb esetben a valóságban is fennálló birtokviszonyokat rögzítették a hamisítók, vagyis kárt nem okoztak másoknak, adataik pedig bizonyos megszorítással felhasználhatók a történeti rekonstrukció érdekében. Nem volt ez másképp a királyi monostorok esetében sem, melyek közül nem egynek valamilyen okból kifolyólag szintén hiányzott az alapítás tényét írásban rögzítő

¹⁰ Rácz 1996, 527–537.

¹¹ Mályusz 1971, 211–228; Homonnai 1999, 43–55.

¹² Fügedi 1991, 35–67.

oklevele, s akadt olyan is, amelynek fennmaradt az eredeti oklevele, a középkorban azonban az apátok mégis megváltoztatott szövegű hamisítvánnyal védelmezték a bíróságokon monostoruk jogait.

Ha elsőként a királyi alapításokat vesszük számba, köztük csak egy olyat találunk, a tihanyi apátságot, mely kétségkívül hiteles, mi több eredeti formában korunkra maradt alapítólevéllel rendelkezik 1055-ből.¹³ Forrásértékét tekintve ezt követi a francia bencések által írásba foglalt 1091. évi feljegyzés a somogyi apátság létrehozásáról.¹⁴ Ezután azok az *interpolatumok* jönnek, melyeknek a szövegét csak kisebb mértékben módosították a későbbi századokban. A pannonhalmi oklevelet¹⁵ a 12. század elején, más vélemény szerint a 13. század első évtizedeiben bővítették ki a somogyi tizedek ügyében folyó pereskedés miatt, Garamszentbenedek 1075. évi diplomáját¹⁶ pedig az 1237. esztendő megelőző években szerkeszthették át. Módosított szövegű alapítólevelek töredékeivel, ill. rövid részleteivel rendelkezünk a szekszárdi (1061)¹⁷ és a bátai apátság (1093)¹⁸ kapcsán, s alig értékesíthető említésekkel a szentjobbi (1084 után)¹⁹ és a kolozsmonostori (1077–1095)²⁰ monostorok esetében. Végezetül ebben a csoportban azokról a hamisítványokról kell megemlékezni, melyek a legkorábbi monostorok érdekében a pannonhalmi oklevél szövegének felhasználásával készült hamisítványok. Ide tartozik a pécsváradi (1015),²¹ a bakonybéli (1037)²² és a két zalavári (1019, 1024)²³ oklevél.

Az, hogy Pécsvárad és Zalavár, valamint Bakonybél monostora szintén István egyházszerző tevékenységének köszönheti létét, a Pozsonyi Évkönyvek bejegyzéseinek, az István-legendának²⁴ és a Gellért-legendá máris ismertetett állításának fényében aligha vitatható. Szabályos alapítólevelük azonban vagy nem volt, vagy a későbbiekben nem felelt meg a korszerű követelményeknek, s ezért utólag kellett gondoskodni a hiányzó jogi biztosítékok megszerzéséről. Erre Pécsváradon 1220-as évek második felében, Bakonybélben az 1230-as években, Zalavárott pedig az első oklevél megszerkesztésére 1308–1326 közt, a másodikéra pedig 1341–1347 közt került sor. Az utóbbi hamisítványok egyik közös jellemzője, hogy a történész nem használhatja fel őket a valós alapítási körülmények bemutatásához, hisz ami István-kori a szövegükben, az mai ismereteink szerint kivétel nélkül a pannonhalmi alapítólevél szövegéből lett átemelve.²⁵ A pécsváradi és a zalavári 1019. évi oklevél azonban annyiban mégis értékes források a 11. század történetének, amennyibe mára már elveszett, de egykori valójukban kétségkívül hiteles 11. század végi birtokösszeírásokat használtak forrásul, csakúgy, ahogyan a bakonybéli oklevél is merített az 1086. évi *conscriptió*ból. A monostorok részéről ugyanis Szent László korában jelentkezett az igény a hiányzó írásbeli jogbiztosítékok pótlására, s ezért több egyházi intézmény, köztük monostorok is gondoskodtak javaik összeíratásáról és királyi jóváhagyásáról.²⁶ Ideig-óráig úgy látszik, ezek

¹³ DHA 145–152 (43/I. sz.). Az egyes oklevelek kritikájával és későbbi sorsával kapcsolatban külön említés nélkül is Györfly György kommentárjaira és bevezetőire támaszkodtam.

¹⁴ DHA 266–268 (88. sz.).

¹⁵ DHA 26–41 (5/II). Részletes kommentárja és fordítása: *Érszegi 1996b*. Az oklevél historiográfiájának alapos összefoglalása: *Thoroczkay 1996*.

¹⁶ Az eredeti töredéke: DHA 204–205 (73/I. sz.), az *interpolatum*: DHA 206–218 (73/II. sz.).

¹⁷ DHA 166–168 (49. sz.).

¹⁸ DHA 291–294 (99. sz.).

¹⁹ DHA 302–303 (101. sz.).

²⁰ DHA 310–311 (107. sz.).

²¹ DHA 63–80 (12. sz.), 67–71. Újabban összegezte a kérdést: *Kiss G. 1999a; Kiss G. 1999b*.

²² DHA 113–119 (26. sz.).

²³ DHA 86–92 (14. sz.) és 98–102 (17. sz.).

²⁴ *1019. dedicatur ecclesia S. Adriani M. ... 1037. Dedicatum est monasterium S. Benedicti ... SRH II. 125. ... Rex ... monasterium, quod Beli nuncupatur incipiens omnibus bonis ditavit ... SRH II. 388.*

²⁵ *Szentpétery 1938*, 137–141, 145–185, 185–198.

²⁶ A hitelt érdemlők közül a bakonybéli összeírás hiteles részének összeállítására 1086-ban került sor: *DHA 247–*

az összeírások hatékonyak bizonyultak, de a pecséthasználat elterjedésével a 13. század elejétől beköszöntött az *interpolatumok* és hamisítások korszaka. Ha egy királyi monostornak ekkortól volt is az alapítás tényéről hitelesen beszámoló oklevele, ez tartalmi vonatkozásai vagy külső jegyei miatt alkalmasint használhatatlan volt arra, hogy bíróságok előtt a monostor birtokait és kiváltságait hathatósan védelmezzék vele. Ezért nem egy esetben kényszerült az apát korszerűbb tartalmú vagy alakú oklevél előállítására. A bakonybéli monostor valaha talán létezett hiteles oklevelét így szoríthatta ki az idők során a hamis példány, melynek a gyakorlati és használati értéke jóval meghaladta a régisége miatt elavultnak tekintett hiteles példányét. Ugyanez történt Tihany és Garamszentbenedek esetében is. A manapság felbecsülhetetlen értékű eredeti tihanyi oklevélnek ugyanis van egy interpolált, már-már durva hamisítványnak tekinthető párja, melynek elkészítéséhez feláldozták – lemosták és levakarták – I. Béla király egyetlen ma ismert pecsétes oklevelét, s az így nyert megpecsételt hártára írták be számos önmagában is hamis írott forrás felhasználásával a megváltoztatott szövegű alapítólevelet (*palimpszeszt*). A hamisításra feltehetőleg a 14. század végén kerülhetett sor, mindenesetre 1417 előtt, amikor a tihanyi apát hosszadalmas pereskedései közben kiváltságokat nyert Zsigmond királytól.²⁷ A garamszentbenedeki apát ráadásul hol az interpolált, hol az eredeti oklevelet mutatta be a bíróságokon, nyilván attól függően, melyik szolgálta jobban monostora érdekeit. 1338-ban a kápolnaispánnak mindenesetre az eredeti oklevelet mutatta be az apát, s ennek egy rövid részletét át is írták az újonnan szerzett oklevélbe, majd 1506-ban is ezt mutatták be Perényi Imre nádor bírósága előtt.

A magánalapítások csoportján belül a hiteles oklevelek sorát 1121-ben²⁸ az almádi alapítólevél nyitja, melyet Zsigmond király 1420. évi átírása őrzött meg számunkra, majd az Admonti Bibliába bejegyzett csatári alapítólevél következik az 1140-es évekből,²⁹ utána az 1359. évi átírásban fennmaradt lébényi 1208-ból,³⁰ az 1328-ban átírt szkalkai 1224-ből³¹ és az eredetiben is meglévő stólai 1314-ből.³² A kisebb-nagyobb mértékben módosított szövegű oklevelek sorába tartozik a csak kései másolatban rendelkezésre álló zselicszentjakabi (1061),³³ a IV. Béla 1267. évi átíratában meglévő százdi (1067),³⁴ az 1566-ban átírt bozóki (1135),³⁵ az 1443-ban átírt madocsai (1145)³⁶ és az 1230 körül átírt küszéni (1157)³⁷ oklevél. Említésből tudunk az első almádi (1117),³⁸ a kapornaki (1141 után)³⁹ és a sági (1190 körül)⁴⁰ alapítólevelek egykori meglétéről, s végül rövid feljegyzések állnak rendelkezésre a bánmonostori (1141 után),⁴¹ a pornói (1199–1202),⁴² bátmonostori⁴³ apátságok alapítási

255 (84/I. sz.). A pannonhalmit 1093 körül állították össze: *DHA* 295–301 (100. sz.).

²⁷ A hiteles példány: *DHA* 145–152 (43/I. sz.). A hamisítvány: 153–156 (43/II. sz.).

²⁸ *DHA* 411–414 (151. sz.). Az átíró oklevél eredetije lappang, fényképe a Magyar Országos Levéltárban.

Fordítása: *Levéltárak*, 42–49 (Kovács Zsuzsa fordítása). Átíró keretoklevelének kiadása: *Szovák* 1997, 413.

²⁹ *Fejérpatak* 1892, 14–20. V.ö. *RegArp* 74. sz.

³⁰ *Urkundenbuch des Burgenlandes*, 51–55 (82. sz.).

³¹ *Codex diplomaticus Slovaciae* I. 215–217 (297. sz.).

³² *MES* II. 700–701 (793. sz.). Kritikájára ld. *Anjou-kori oklevéltár* III. 850. sz.

³³ *DHA* 169–174 (50/I-II. sz.).

³⁴ *DHA* 182–185 (58. sz.).

³⁵ *Codex diplomaticus Slovaciae* I. 70–72 (74. sz.).

³⁶ *Fejér* II. 120–122. Interpolált mivoltára: *Fügedi* 1991, 61; *Kubinyi* 1999, (az alapvető tanulmány a Levéltári Közlemények 1975. évi évfolyamában jelent meg először.) 11, 29. j.

³⁷ *PRT* I. 603–604 (15. sz.). Az oklevél hitelessége ügyében az oklevélkritika a csekély mértékű rövidülés mellett döntött: *Csóka* 1964, 57–65; *Érszegi* 1978, 93–108.

³⁸ *DHA* 403 (146. sz.).

³⁹ *Zala vármegye*, I. 33; *RegArp* 98.

⁴⁰ *Árpád-kori történeti földrajz*, III. 236–240.

⁴¹ *Fejér* II. 336–337.

⁴² *Hazai Oklevéltár*, VI. 12–14; *RegArp* 364.

⁴³ *Fejér* II. 321–322.

körülményeiről, valamint a széplaki (1143), deáki⁴⁴ és a jáki⁴⁵ (1256) monostor felszenteléséről. Ebbe a csoportba egyetlen értéktelennek látszó hamisítványt sorolhatunk, az amúgy is sokat vitatott hahóti monostor adománylevelét 1234-ből.⁴⁶

A fenti leltárt⁴⁷ azzal összegezhetjük, hogy királyi apátságok alapításáról két hiteles és két interpolált, magánalapításokról pedig négy hiteles és öt interpolált, összesen tehát hat hiteles és hét interpolált oklevél, vagyis 13 többé-kevésbé értékesíthető forrás áll a kutató rendelkezésére. Az oklevelek három évszázad során jöttek létre, ily módon különböző oklevéltani típusokat képviselnek. A királyi rendelkezést természetesen mindig a király nevében kiállított oklevélbe foglalták. A magánjogi írásbeliség körébe sorolható okleveleket kezdetben ugyanígy a rendelkező nevében bocsátották ki (1061 Zselicszentjakab, 1067 Százd). Kálmán király örökösödési reformja nyomán azonban a 12. század elejétől fogva a birtokadományok előtt a magánintézkedések kapcsán szükségessé vált az uralkodói beleegyezés megszerzése, ezért ekkortól ezeket az alapításokat is a király nevében kiállított oklevéllel biztosították. Egy részük diplomatikai szempontból is királyi oklevélnek minősül (Madocsa 1145), de van köztük olyan, melynek megszerkesztéséről maga a rendelkező vagy az oklevélnyerő gondoskodott az írásbeliség vidéki központjaiban (Somogyvár 1091, Csátár 1140 körül, Bozók 1135), másokat meg a királyi *notarius* az oklevélnyerő és a rendelkező fél megbízottjával együttműködve fogalmazott meg (Almád 1121, Kűszén 1157).⁴⁸ A kancelláriaserű oklevél Magyarországon III. Béla korától a királyi udvarba összpontosította a király nevében való oklevelezést. Ekkortól az alapítóknak két lehetősége volt, vagy megfelelő tekintéllyel és közhitelű pecséttel rendelkező saját nevükben állították ki az alapítólevelet (Szkalka esetében 1224-ben a nyitrai püspök), vagy kérték a királyt, hogy királyi pecsétes oklevélben erősítse meg az alapítás valamely vonatkozását (Lébény 1208, Hahót 1234). Az alapítóleveles korszak végét jelzi, amikor az alapítás kapcsán egyházkormányzati intézkedést foganatosító főpap adja ki az oklevelet (1314 Stóla).

Azokkal az oklevelekkel kapcsolatban, melyeket királyi pecséttel erősítettek meg, a későbbiekben legfeljebb tartalmi problémák merülhettek fel, vagyis alkalmasint hiányzott belőle az a kiváltság vagy birtok, melynek ügyében az apát pereskedni kényszerült. A legkorábbi magán jellegű intézkedésekről kiállított oklevelek azonban pecsételetlenek voltak (Zselicszentjakab 1061; valószínűleg Százd 1067 is), s ezt a 14–15. század bíróságai igencsak nehezményezték. Ismeretes, hogy 1422-ben Zsigmond király éppen amiatt vetette el a zselicszentjakabi apát által bizonyítékként a kegyurak elleni perben bemutatott oklevelet, mert az régies betűkkel íródott és nem volt megpecsételve.⁴⁹ Századunk valóságos diplomatikai szenzációja volt ennek az alapítólevélnek a felfedezése, és benne a magyarországi pecsételetlen magánoklevél egyik első emlékének a felismerése, melyek egyaránt Kumorovitz Lajos Bernát nevéhez kötődnek.

Fontos eszköze volt a 12. századi perjognak a tanúbizonyítás is. Előfordult olyan eset, amikor az oklevél kiállításának nem annyira az ügylet tárgya, vagyis adott esetben az adományozott birtokok hiánytalan felsorolása volt a legfőbb célja, hanem azoknak a tanúknak a megnevezése, akik vitás esetben bizonyíthatták magát az ügyletet. Híres rendelkezése ezzel

⁴⁴ 1143. *Regnante gloriosissimo rege Geyza dedicatum est monasterium in Ciploc in honore S. Marie a venerabili episcopo Martyrio.* SRH I. 127.

⁴⁵ *Érszegi 1996a*, 109–114; *Rác 2000*, 7–26, 159–181.

⁴⁶ 1330 körül a somogyi apát azt állította, hogy a hahóti monostor *verus patronus et fundator*-a Szent László volt, s ugyanakkor a hamis kiváltságlevélből át is írtak egy részt. *DHA 304–305* (102. sz.). V.ö. *Dávid 1978*, 291–296. Az adományok 1234. évi királyi megerősítése: *Zala vármegye I.* 7–8. V.ö. *Szentpétery – Borsa*, I. 536. sz.

⁴⁷ Az oklevelek számbavételénél csak a bencés monostorokra voltunk tekintettel, ugyanakkor figyelmen kívül hagytuk a baracsikai egyházalapításról beszámoló 1212. évi oklevelet, mivel nem látjuk bizonyítottnak annak bencés jellegét. Erről másként vélekedik *Romhányi 2000*, 11.

⁴⁸ *Kumorovitz 1963*, 11–12.

⁴⁹ *Kumorovitz 1964*, 67–68.

kapcsolatban Kálmán király törvénykezésének a *chartula sigillatáról* szóló cikkely, mely elrendeli, hogy zsidók és keresztények közt bizonyos értékhatárt meghaladó ügyletek esetén az ügylet tárgyának, értékének és a tanúknak a megnevezésével pecsétes írást kellett kiállítani.⁵⁰ Sokáig vitatott volt, hogy korabeli magyarországi művelődési viszonyok között átment-e a gyakorlatba a királyi határozat, mígnem Kumorovitz Lajos Bernát éppen a csatári alapítólevél szövegébe ágyazottan fel nem ismert egy ilyen *notitát*, mely most már egyértelműen bizonyította a *chartula sigillata* 12. századi elterjedtségét.⁵¹

A monostorok

Az ezredfordulótól fogva sorra születő bencés monostorok jövőjét három olyan tényező befolyásolta, mely az alapításban résztvevők szándékának függvénye volt, s mely a későbbiekben a környezet egy-egy összetevőjéhez való viszony formájában öltött testet. Az első és talán a legfontosabb ezek közül az alapító szándéka volt, melyben a világi társadalom vallási igénye nyilvánult meg, a második a megyéspüspök hozzáállása az alapításhoz, mely az egyházszervezeten és egyházi társadalmon belül elfoglalt helyét jelölte ki az újonnan létrejött monostornak, végül, ám korántsem utolsó sorban a többi monostorhoz való viszony, mely végül mégiscsak renddé formálta a bencés szerzetességet. A három tényező legtöbbször persze szorosán összefonódott egymással, a királyi alapítású monostor gyakorta kivettséget élvezett az ordinárius püspök joghatósága alól, s általában az esztergomi érseké alá tartozott, alapításkor elnyert törzsvagyona pedig megkülönböztetett helyet biztosított számára a monostori hierarchiában és a világi társadalomban egyaránt. Ezen körülmények egyenként történő szemrevételezése az utóbbi esztendő tudományos termésének a fényében élesebb kontúrokat rajzol a korai magyarországi szerzetesség viszonyairól.⁵²

Az magyar egyháztörténet hagyományosan két nagy csoportra, királyi és magánalapítású monostorokra osztja a bencések lakta helyeket.⁵³ A két csoport nem csak jogállásban, de kronológiai tekintetben is jól elkülönül egymástól. Az István királlyal kezdődő királyi alapítások korszaka az 1091. esztendővel véget ér, s a későbbiekben az uralkodók már csak adományokat tettek meglévő bencés monostorok számára. Ugyan a 13. század második felének krónikás hagyománya szerint a tatai monostort egy Deodatus nevű itáliai bevándorló előkelő alapította, a Szent Péter és Pál monostor első megbízható említését majd csak az 1093. évi pannonhalmi *conscriptió*ban találjuk meg.⁵⁴ A hagyomány persze annyiban nem teljesen alaptalan, hogy a királyi családhoz közelálló személyekre már korán hathatott az uralkodói példa, ezért alapíthatta nagy valószínűséggel még István uralkodása alatt Aba Sámuel, a király sógora és nádora, az Aba nem sári monostorát, ahová a ménfői csata után el is temették.⁵⁵ Ugyanígy hercegeként alapította Szent László a mogyoródi csata előtti fogadalmának eleget téve a mogyoródi monostort. Mályusz Elemér mutatott rá ugyanakkor, hogy a magánalapítások sorozata a 11. század második felétől, 1061-től kezdődik, s ebben nem kis szerepe lehetett az előkelők azon törekvésének, hogy erejükhez mérten utánozzák a királyi hatalmat (*imitatio regni*). Míg ugyanis 1091 után az uralkodók már csak adományokkal támogatták a már létrehozott intézményeket, addig 1061 előtt a világi társadalom módosabb rétege ugyanilyen adományokkal gondoskodhatott saját lelki

⁵⁰ Závodszy 1904, 40.

⁵¹ Kumorovitz 1963, 7–10.

⁵² A bencések magyarországi történetének máig legkorszerűbb összefoglalása: Csóka 1980.

⁵³ Fügedi Erik alapvető tanulmányában kétségbe vonta a felosztás jogosultságát, s helyette az egy személyben és a kollektíven gyakorolt kegyuraságot javasolta. Fügedi 1991, 36. Feltétlenül indokolt Fügedinek az a törekvése, hogy kiiktassa a terminológiából a 'nemzeti monostor' kifejezést és az általa jelölt fogalmat. Ugyanakkor a hagyományos felosztás pusztán számszerűségeken alapuló tagadása nem tartható.

⁵⁴ Komjáthy 1944, 227–243.

⁵⁵ *Tandem sepelierunt corpus eius in proprio monasterio in Sarus. SRH I. 332.*

üdvösségéről és részesülhetett a királyi reprezentáció áldásaiban.⁵⁶ A mintegy 80 tatárjárás előtti bencés monostor többségének alapítási körülményeiről semmiféle forrás nem áll rendelkezésünkre, mégis megkockáztatható az az állítás, hogy először a társadalom előkelő rétege ismerte fel a monostoralapításban rejlő lehetőségeket. A zselicszentjakabi monostort 1061-ben a nádori méltóságot is viselt Győr nembeli Ottó ispán, a százdit 1067-ben Aba nembeli Péter ispán, az almádit 1117-ben Atyusz nembeli Atyusz, a bozókot 1135-ben az Árpád-házzal is sógorságot tartó Hont-Pázmány nembeli Lampert ispán, a csatárit az 1140-es években Gut-Keled nembeli Márton ispán, a bánmonostorit 1141 után II. Géza nagybátyja, a nádori és báni méltóságot is viselt Belos bán, a lébényt pedig a Győr nembeli Csépán és Pot hozták létre, akik egyaránt II. András bizalmi emberei voltak. Bikács nembeli Bikács 1145. évi madocsaí és Héder nembeli Walfer ispán 1157. évi küszéni, majd a Jákok jáki alapításai arra mutatnak, hogy a szerényebb birtokkal és társadalmi tekintéllyel bíró rétegek is lassanként felsorakoztak a magatartási mintának tekintett arisztokrácia mögött. A bencés monostoralapítások így módon a társadalmi mintakövetés révén váltak mind szélesebb körben népszerűvé.

A nagyobb monostorok alapítása országos jelentőségű esemény volt, olyan, amelyet gyakran a krónikások és legendaírók is érdemesnek tartottak arra, hogy munkájukban beszámoljanak róla. Már-már természetes, hogy az öslegesztá és István 1083 előtt íródott nagyobb legendája megemlékeztek Pannonhalma, Pécsvárad és Bakonybél alapításáról, s a Pozsonyi Évkönyvek első, országos érdeklődésű részébe is feljegyezték Zalavár és Pécsvárad felszentelésének évét,⁵⁷ az már kevésbé magától értetődő, hogy Abasár, Tihany, Zselicszentjakab, Szekszárd és Mogyoród alapításáról is maradtak fenn hírek a krónikákban. Az egyik ilyen hír történetesen arról számol be, hogy midőn a király a hercegekkel 1066 táján visszatérőben volt a horvátországi hadjáratról, az alapító, Ottó ispán meghívta a királyt és a hercegeket monostora felszentelésére Zselicszentjakabra.⁵⁸ A kisebb jelentőségű apátságokkal kapcsolatos eseményeket a bencés monostorok egyikében-másikában vezetett évkönyvszerű feljegyzések rögzítették. Ennek folytán került be a széplaki monostor és a deáki perjelség felszentelésének és a boldva leégésének híre a Pray-kódex feljegyzései közé.⁵⁹

Az alapítás gyakran időben elhúzódó folyamat volt, mely akár évtizedeket is igénybe vehetett, mint Pannonhalma, Almád, de különösen Lébény esetében is történt. Az alapítólevelek szövegéből vagy az alapítás körülményeiből sok esetben megismerhető az igény, amit a világi társadalom a szerzetességgel szemben támasztott. A végső és legáltalánosabb cél mindig az örök élet biztosítása és a földi életben elkövetett bűnökért való vezeklés idejének a csökkentése volt a szerzetesek imáinak segítségével. Ez a cél az oklevelekben többnyire a *pro salute anime* kifejezés formájában jelenik meg, s általában az alapítón kívül a felmenőket és a leszármazottakat, sőt a hívők mind szélesebb körét is a kedvezményezettek közé foglalták.⁶⁰ Fügedi Erik megfigyelése szerint a korai

⁵⁶ Az 1093. évi összeírás szerint prédiomot adott Pannonhalmának Gurcu és Ruozti. *DHA* 300–301.

⁵⁷ *SRHI*. 125, 314. II. 383, 388.

⁵⁸ *SRHI*. 332 (Abasár), 345 (Tihany), 360 (Szekszárd), 364 (Zselicszentjakab), 389 és 391 (Mogyoród).

⁵⁹ *SRHI*. 127; *Florianus 1884*, 212.

⁶⁰ 1001: *ob anime nostre remedium*, *DHA* 39; 1055: *pro sua et coniugis, filiorum filiarumque et omnium parentum suorum vivorum sive defunctorum salute*, *DHA* 149; 1061: *pro salute animae meae*, *DHA* 171; 1067: *pro eterne retributionis munere*, *DHA* 183; 1075: *cernens huius seculi bona esse momentanea, superna autem perpetua, magno amoris desiderio ecclesiam construere adoptavi*, *DHA* 213; 1121: *pro anime sue remedio nostrorumque facinorum commercio, necnon et pro omnium fidelium animarum reparatione*, *DHA* 411; 1135: *spe superne remunerationis et pro remedio animarum suorum*, *Codex diplomaticus Slovaciae* I. 71; 1141–1162 (Márton ispán felesége, Magdolna asszony rendelkezésében): *pro anime mee dominique mei Martini remedio, proque omnium meorum salute propinquorum*, *MKSz* 1-1892/93, 18; 1157: *ob incrementum vel decorem totius christianitatis et salutem animarum tam proprie, quam omnium parentum meorum presentium et succedentium*, *PRTI*. 603; 1314: *pro salute suarum animarum et heredum ac successorum suorum*, *MES* II. 700. Az adományozások esetén is elterjedt volt a lélekváltság-adomány, ennek eredetére és eszmei hátterére v.ö. *Murarik*

magánalapítások egyik legfontosabb ösztönző tényezője a gyermektelenség volt, amely a középkori ember szemében Isten büntetésének látványos jelének számított.⁶¹ A transzcendens célok kérdésében a patrocíniumok is adhatnak némi eligazítást azon feltevés alapján, hogy az alapítók minél hathatósabb égi közbenjárást kívántak biztosítani a maguk és szeretteik számára. A közel nyolcvan monostor közül tizennégy esetében választották az alapítók, nyilván a megtelepülő szerzetesek tanácsára, Szűz Máriát védőszentül, kilenc esetben Szent Pétert (és Pált), öt esetben Szent Györgyöt, négy esetben Szent Margitot, három-három esetben az Isteni Üdvöztőt, Keresztelő Szent Jánost, a Szent Keresztet, Szent Miklóst és Szent Mihályt.⁶² A maradék esetek közül magyar vonatkozása miatt fontos, hogy két Szent István király (Szentjobb és Bozók) valamint egy Szent László (Szentlászló) patrocíniummal is találkozunk a bencés monostorok sorában. Ha egy nemzetségnek több monostora ugyanazt a patrónust tiszteli, miként a Győr nemzetség két monostora (Lébény, Zselicszentjakab) Szent Jakabot, biztos következik ebből, hogy a nemzetség körében nyomós oka volt a választott védőszent tiszteletének, amit egyébiránt a nemzetségtagok által viselt Jakab nevek is alátámasztanak.⁶³ A különösen ritka védőszent választása mögött személyes motívumok sejlenek fel. László király somogyvári Szent Egyed-patrocíniuma mögött joggal lát több kutató utalást a gyermektelenségre, mely egy király esetében még nyomasztóbb volt a kora középkori spekulációk fényében.⁶⁴ A túlvilági készület jeleként fogható fel az is, ha a rendelkező a temetkezést jelöli meg az alapítás fő céljaként.⁶⁵ Az evilági lét túlvilági támogatásának igénye többnyire olyan királyi oklevelekben jelenik meg, melyek az ország békéjének és belső rendjének érdekét emelik ki.⁶⁶ A szepesi birtokosok 1314-ben egyszerűen csak a vallásgyakorlat lehetőségeit szerették volna tágítani alapításukkal (*ad divine religionis cultum et augmentum anelantes*). Az alapítási szándékot gyakorta egy súlyos esemény, csata vagy háború váltotta ki, melynek kimenetelét az alapító istenítéletnek fogta fel, s ez így lehetett a magánalapítók egy részének esetében is. Köztudomás szerint ez történt, amikor Szt. István király Koppány elleni hadjárata előtt fogadalmat tett Szent Mártonnak, majd követte őt ebben a mogyoródi csata előestéjén Géza herceg is.⁶⁷ Végül számos más lehetséges funkció (védelmi, gazdasági stb. célok) mellett a királyi és birtokos életének fontos evilági kelleke volt a hatalmat és gazdagságot reprezentáló monostor, melynek építészeti megoldásai is gyakran ennek a megfontolásnak a jegyében fogantak. A pannonhalmi apátság Szent Márton-patrocíniumát sokan és sokféleképpen igyekeztek már magyarázni, nagy a valószínűsége azonban annak az újabb feltevésnek, mely szerint István király választása éppen azért esett Szent Mártonra, mert Márton a királyi hatalom reprezentatív védőszentje volt Európa szerte.⁶⁸ Szent László 1091-ben mindenesetre úgy tudta, hogy király mivoltához hozzátartozik a monostoralapítás, mert ebben „sem ítélte magát kevesebbnek elődeinél”.⁶⁹

1937, 155–167.

⁶¹ Fügedi 1991, 40.

⁶² Szűz Mária: Dömölk, Kolozsmonostor, Kolos, Tereske, Stóla, Koppánmonostor, Kűszén, Almád, Iván, Abasár, Széplak, Kompolt, Csanád, Bulcs. Szent Péter [és Pál]: Földvár, Tata, Csatár, Szentpéter, Mágocs, Kács, Tapolca, Péteri, Szerencs. Szent György: Ják, Jást, Mogyoród, Dombó, Oroszlános. Szent Margit: Hahót, Garáb, Meszes, Béla. Isteni Üdvöztítő: Szekszárd, Lekér, Kapornak. Ker. Szt. János: Jánosi, Boldva, Szentjános. Szent Kereszt: Vérteskeresztúr, Murakeresztúr, Nagyolasz. Szent Miklós: Ercsi (?), Madocsa, Babocsa. Szent Mihály: Bába, Zebegény, Rudina.

⁶³ Karácsonyi II. 97.

⁶⁴ Neumann 1999, 33–46.

⁶⁵ 1145: *unum locum inibi pro monasterio ... pro sui et suorum posterorum funerum sepultura construendo*, Fejér II. 121.

⁶⁶ 1001: *pro stabilitate regni nostri*, DHA 39; 1091: *pro redemptione anime sue et antecessorum suorum et omnium fidelium christianorum*, DHA 267.

⁶⁷ DHA 39; SRH 389. A fogadalom eszmetörténeti háttéréhez: Zsoldos 1993, 5–13.

⁶⁸ Koszta 1996b, 107; Koszta 1999, 297.

⁶⁹ *Antecessoribus suis non se inferiorem iudicans*, DHA 267.

Némileg egyedi a helyzet a szkalkai monostor esetén, mert ezt Jakab nyitrai püspök alapította 1224-ben (újjá?) és valószínűleg püspök utódainak kegyurasága alatt maradt későbbiekben is, így a kegyuraság és az egyházi joghatóság teljességgel egybeesett. Másrészt úgy látszik, hogy alapításánál Szent Benedek vértanú helyi tiszteletének és hagyományának jutott nagy szerep, hisz 1238-ban IV. Béla, mikor megadományozta a monostort, mondván, hogy ott tartózkodásakor tapasztalta a szerzetesek szegénységét, megjegyezte, hogy „ahol Szent Benedek vértanú élt remeteéletet Istennek.” Minden valószínűség szerint az alapítóban, aki az újjáépített pannonhalmi templom egyik felszentelője volt a váci és a zenggi püspök társaságában, s 1228-ban is őt hívta meg Uros apát a deáki templom felszentelésére, a pannonhalmi szerzetesek körében eleven aszketikus hagyomány váltotta ki vagy erősítette meg a szándékot és meggyőződést a bencések szkalkai megtelepítésére. Az alapításra ösztönző személyes indíték mellett kivételes Szkalka monostora abban a tekintetben is, hogy alapítója engedélyezte az ott lakó bencések számára a híveknek való prédikációt és a gyóntatást, ami a bencések között kivételesen lelkipásztori feladatok ellátását is jelentette.⁷⁰

Átlagos esetben a püspök és az apátság viszonya nem mindig volt ilyen mértékig egyértelmű. A niceai zsinat rendelkezése óta szabály volt, hogy a monostoroknak az illetékes megyéspüspök, az *ordinarius* joghatósága, egyházkormányzati felügyelete alá kellett tartozniuk. Ebből következett, hogy az alapítás fontos kelléke volt a püspök ezzel kapcsolatos engedélye. Valóban több alapítólevél említi is az ordinárius közreműködését. A Tihanyi alapítólevél megszerkesztője, Miklós püspök valószínűleg Veszprém főpapja volt, miképpen a zselicszentjakabi oklevél összeállítója, György püspök is, de említi a püspök közreműködését a százdi és a bozói oklevél is.⁷¹ 1157-ben Walfer ispán oklevele kifejezetten említi a püspök engedélyét.⁷² 1314-ben Tamás esztergomi nem csak megerősítette az alapítók rendelkezését mint a megtelepülő szerzetesek egyházi felsőbbsege, hanem a rendtagokat különös védelmébe is fogadta.⁷³ Az engedély megadása után a felszentelés is a püspök jogköréhez tartozott. Almádon az alapítás folyamatának elhúzódása miatt az engedélyt Máté veszprémi püspök adta ki, azonban utóda, Nána szentelte fel a monostort. Ják esetében Amadé győri püspök oklevele említette 1256-ban, hogy a monostor szentelésén jelen volt, valószínűleg a szertartás főcelebránsaként. A szabály alól azok a – főként királyi alapítású – monostorok képeztek kivételt, amelyek alapításukkor elnyerték az *exemptio*, az *ordinarius* püspök joghatósága alól való kivéttség kiváltságát. Pannonhalmát köztudottan felruházta István király ezzel a privilégiummal, s ezzel az apát a montecassinói kiváltság elnyerése révén maga választhatta meg a monostorban szentelő tevékenységet végző püspök kilétét, ezzel megszabadult a győri püspök mindenkori gyámkodásától, s ezt a kiváltságot Uros apát a 13. század első felében a lehető legteljesebb egyházkormányzati kiváltsággá, *nullius*-privilegiummá fejlesztette. Somogyvár esetében ugyanakkor László király külön arról is rendelkezett, hogy a monostor fölött maradjon érvényben megyéspüspök joghatósága.⁷⁴ Miután a Kálmán kori első esztergomi zsinat 1100 táján igyekezett jelentősen megnyirbálni a bencés apátok önállóságát és fölöttük megerősíteni a püspöki joghatóságot,⁷⁵ a püspök és az apátok között az idők során

⁷⁰ *Codex diplomaticus Slovaciae* I. 216. *ubi Sanctus Benedictus martyr heremiticam vitam Deo gessit. Codex diplomaticus Slovaciae* I. 27–28. Jakab püspök közreműködése kapcsán nem teljesen zárható ki annak a lehetősége, hogy maga is bencés szerzetes volt püspökké szentelése előtt. Szerepére v.ö. *Mons Sacer* I. 274–275, 302. A lelkipásztori feladatok kapcsán megjegyzendő, hogy az apátságok saját birtokain lévő templomok papjai is igen ritkán kerültek ki a szerzetesek közül. Annál is jellemzőbb a püspök választása, hisz az ekkor már virulens premontrei rend sokkal inkább megfelelt volna ilyesfajta elvárásainak.

⁷¹ *Fügedi* 1991, 40.

⁷² *ex voluntate et auxilio Gervasii Geuriensis episcopi parrochiani, PRT* I. 603.

⁷³ *tamquam per superiorem illius ordinis; ... sub nostram protectionem ... acceptamus, sicut ceteros aliorum locorum conventualium eiusdem ordinis gubernamus et conservamus, MES* II. 700.

⁷⁴ *salvo episcopali iure, DHA* 267.

⁷⁵ *Závodszy* 1904, 201–202 (36–41. tc.).

számos pereskedés támadt, ami nem egyszer okot szolgáltatott a nem létező alapítólevél megszerkesztésére, vagy a már meglévő módosítására.

Az alapításnál többnyire passzív félként vannak ott maguk a szerzetesek. Hogy azonban legalább a *consensus*ukat kikérték és éltek a tanácsukkal, azt Pannonhalma interpolált oklevelének sokat vitatott helye bizonyítja, mely szerint a kiváltságolásra „Anasztáz apát közbenjárására, tanácsára és beleegyezésével” került sor.⁷⁶ A Tihanyi alapítólevélben az alapító megemlékezik arról, hogy „az istentisztelet serény és fáradhatatlan végzésére, de a szentek dicsőítésére s tiszteletére is szerzetesek seregét gyűjtöttük oda.”⁷⁷ A lébényi alapítóknak 1208-ban már azt is meg kellett mondaniuk, hogy választásuk a szerzetesrendek közül a „fekete rendre”, vagyis a bencésekre esett.⁷⁸ 1224-ben Jakab nyitrai püspök is kiemelte, hogy Szent Benedek regulája szerinti apátságot alapított, és Stóla alapításakor is feljegyezték, hogy ott Szent Benedek rendjének szólt a hívás.⁷⁹

A szerzetesek életkörülményeit az apátságnak adott birtokállomány nagyságán túl erősen befolyásolta az alapító kiléte. A királyi monostorok nem csak tekintélyben előzték meg magánalapítású társaikat, de a távoli kegyúr a korai időszakban jóval ritkábban is avatkozott belső életükbe. A magánalapítások ugyanakkor örökösödés vagy királyi adományozás útján a birtokforgalom részévé váltak, s az ott élő szerzetesek életét alapjában határozták meg az alapítók gazdasági természetű érdekei. A magánkegyház rendszerét, – mely teljes tulajdonjogot biztosított annak számára, akinek a birtokán a monostor felépült, – a 13. század elejétől ugyan a kegyuraság rendszere váltotta fel, – ez elviekben csak tiszteleti jogokat biztosított az alapító leszármazottainak, – de Fügedi Erik vizsgálatai szerint a korábbi viszonyok a valóságban nem nagyon változtak meg, a kegyurak továbbra is ugyanolyan nyers és durva módszerekkel érvényesíthették érdekeiket a kegyuraságuk alatt lévő monostorokkal szemben, mint a korábbi rendszerben is. Valamelyest segített volna a helyzeten az *incorporatio* rendszerének elterjedése, erre azonban az egy pómói apátság esetétől eltekintve nem került sor.⁸⁰ A helyzeten – úgy látszik – mégis enyhített a monostorok hierarchikus elrendeződése, mely egymás hatékony támogatását és állandó információcserét tett lehetővé az apátoknak, s leginkább az apátgyűléseken és káptalanokon realizálódott az ülés és hozzászólási rendben. A piramis csúcsát természetesen pannonhalma jelentette, melynek apátja afféle *abbas abbatum*ként – Montecassino apátjának volt ez a tiszteleti címe – rendelkezett az ülésrendi elsőszéssel.⁸¹ A hierarchikus elrendezés alapelve az alapítás királyi vagy magán jellege, azután a régisége, végül a törzsvagyon nagysága volt. Ennek alapján a királyi apátságok régiségük alapján követték egymást, majd utánuk a magánalapítások sora következett. Ezt a rendszert tovább tagolták a fiókapátságok (*obedientiae*), melyek közül több csak középkor későbbi századaiban jutott függő helyzetbe valamelyik tekintélyesebb apátságtól (Koppánymonostor, Telki), a küszénit és a hahótit azonban az alapító szándéka rendelte alá Pannonhalma ill. Somogyvár főségének, méghozzá kifejezett hivatkozással a szerzetesi fegyelem szigorúbb megtartására. Ezen *obedientiák*ban az anyaapátság konventje választotta meg az apát

⁷⁶ ... *interventu, consilio et consensu domni Anastasii abbatis de monasterio Sancti Martini in Monte supra Pannoniam sito ...*, DHA 39; Gerics 1995b, 28–36. A kérdés jelentőségének értékelésére: Thoroczky 1996, 103–104.

⁷⁷ *ad servicium quoque divinum strenue et indefesse peragendum, sed et ad laudem ac sanctorum venerationem monachorum gregem ibidem aggregavimus*, DHA 151. A fordítás Holub József és Érszegi Géza munkája: *Árpád-kori oklevelek*, 108–109.

⁷⁸ ...*cenobio monachorum nigri ordinis...*, *Urkundenbuch des Burgenlandes* I. 52.

⁷⁹ 1224: *abbatiam secundum regulam Beati Benedicti constituimus, Codex diplomaticus Slovaciae* I. 216; 1314: *locum conventualem ad honorem ipsius Beate Virginis pro cenobio ordinis Sancti Benedicti disposuerint*, MES II. 700.

⁸⁰ Fügedi 1991. Kiválóan dokumentált e tekintetben Zselicszentjakab (Kumorovitz 1964) és Ják (Rác 1996) esete.

⁸¹ Szovák 1997, 68–79.

személyét és gazdasági ügyeikre is befolyással bírt.⁸² A hierarchia alsó fokán helyezkedtek el azok a konventek, melyeknek az önállósága a fiókapátságoknál is korlátozottabb volt, hisz nem is apát, csak perjel állt az élükön (*prioratus*). Ilyen perjelség volt a valószínűleg bencés rahoncai konvent, a Pannonhalmának alárendelt deáki konvent, a Pécsvárad alá tartozó szentlászlói perjelség, s sorban utolsóként a garamszentbenedeki apátnak engedelmeskedő stólai konvent. Utóbbinak történetesen az alapítástörténetét is ismerjük, mely szerint az érseki megerősítés olyan perjelséget hozott létre, mely a garamszentbenedeki apát obedienciája lett.⁸³ Sajátos egyesítése volt ez a rendszer a clunyi reformelképzeléseknek és a magyarországi viszonyoknak, arra mindenestre alkalmas volt, hogy a belőle kiinduló nagy reformmozgalmak átsegítsék a rend monostorait a mindenkori fegyelmi problémákon.

Az ország és népe

Történetük további századaiban a bencés szerzetesek sokféle módon és sokféle szerepben szolgálták a királyság lakóit és vezetőit. Bár művelődési szerepük vitathatatlan, úgy tűnik nem mérhető ez a nagy Karoling kori monostorok mércéivel. Azzal azonban, hogy az első századokban maradéktalanul kiszolgálták különböző társadalmi rétegek vallási igényeit, másrészt pedig a hiteleshelyi szervezet révén beilleszkedtek a magyar társadalom életét a nyugatinál jobban meghatározó jogéletbe, sajátos szint nyert a magyar bencés szerzetesség. Sajátosan magyarrá lett jellege azon is lemérhető, hogy a nemzeti szentek jelen voltak középkori monostoraink patrónusainak sorában. De hogy mit is nyújtottak a magyarságnak igazából, azt mindennél jobban bizonyítja István király nagyobb legendája. A legenda minden kétséget kizárólag bencés szerzetes munkája, valószínűleg pannonhalmi bencésé. Ebben a legendában fogalmazódott meg az a tétel, hogy a magyarság történetének pogány időszakában is az isteni üdvterv szolgálatában állt, valamint az, hogy Magyarország Szűz Mária örökrésze, s így nem lehet alávétve nálánál hatalmasabb evilági hűbéruraknak vagy mennyei szenteknek. Mindkét tétel szervesen beépült a korabeli magyar önértelmezésbe, mely a magyarság közösségi tudatának legfontosabb elem volt, másrészt pedig a Mária országa-elméletben mindenkor hathatós eszköz állt az uralkodók rendelkezésére, hogy eredményesen védelmezzék Magyarország függetlenségét.⁸⁴ Mezőgazdasági technikák, vallási igények, társadalmi kötődések, politikai eszmék – mindezek olyan tények, melyeket elhanyagolva az utóbbi évtizedekben gyakorta túlhajtottan hangsúlyozták a bencés szerzetesség későközépkori hanyatlását és az 1508-as vizitációt. Korántsem biztos, hogy az egyetemeket látogató kanonokok és koldulórendiek valóban olyan mértékig elődei és előzményei voltak a mai értelmiségnek, miként azt számos kutató szeretné, ugyanakkor mindennapjaink számos apró jelensége gyakran valóban azokra az alapokra vezethető vissza, melyeket a Géza fejedelem által Magyarországra hívott s később itt nevelkedett bencés nemzedékek teremtettek.

⁸² A küszéni esetre: *quod ... monasterio Sancti Martini in Sacro Monte Pannonie ob reverentiam et sanctitatem ipsius loci, ... quemadmodum in aliis terris regularis discipline gratia ad maiora monasteria plerumque constitute sunt obedientie, in obedientiam tradidi ita, ut ...* PRT I. 603–604. Hahót sokat vitatott esetében a somogyvári apát 1330 körül úgy tudta, hogy a hahóti vagy piliskei monostort alapító Szent László Somogynak rendelte alá az apátságot: *DHA* I. 304–305.

⁸³ *ut prior dicti loci sub regulari disciplina abbatis Sancti Benedicti de iuxta Gron permaneat et cum ceteris fratribus ibidem residentibus obedientiam eidem exhibere teneatur et ipsa ecclesia, que ibidem ad honorem Beate Virginis est constructa, ipsi ecclesie Sancti Benedicti tamquam filia sit subiecta, sicut ipsi patroni voluerunt.* *MES* II. 700–701.

⁸⁴ *Gerics – Ladányi* 1996, 110–116.